

राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्ड

दुग्ध विकास समाचार

राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्ड

वर्ष १४ अंक ०१ श्रावण - कार्तिक २०७७

नेपालको दुग्ध क्षेत्र

डा. राजेन्द्र प्रसाद यादव
कार्यकारी निर्देशक

नेपालको दुग्ध क्षेत्रको इतिहास करिब करिब ७ दशक पूरा गरेको छ । यस अबधीमा ग्रामीण स्तरमा दुग्ध उत्पादक सहकारी संस्थाको गठन भएको छ भने शहरोन्मुख दुग्ध उद्योगहरूको स्थापना भएको छ । गत वर्षको दूध उत्पादनको वृद्धिदर ३.६ प्रतिशत देखिन्छ । दूध उत्पादन करिब ८ प्रतिशतले वृद्धि हुदाँ सन् २०२३ सम्ममा नेपाल सरकारले तोकेको वार्षिक उपभोग्य ९१ लिटर पुऱ्याउन सकिन्छ । दैनिक करिब ६० लाख लिटर उत्पादन हुने दूधको करिब ८ लाख लिटर मात्र औपचारिक क्षेत्रमार्फत दूध संकलन तथा विक्री वितरण हुने गरेको देखिन्छ । दूध एक महत्वपूर्ण पोषण

खाद्यपदार्थ हुने भएकोले यसको उत्पादनमा वृद्धिहुन आवश्यक छ । केन्द्रिय, प्रादेशिक सरकार एवं स्थानीय निकायहरूले दूध उत्पादन वृद्धि गर्नमा जोड दिएको पाइन्छ तर दूध तथा दुग्ध पदार्थ निर्यात मूलक बनाउन अझ समय लाग्ने देखिन्छ । नेपाल सरकारले दूधको बजार व्यवस्थापनका लागि धुलो दूध कारखाना, यु.एच.टि. कारखाना, चकलेट कारखाना स्थापना गर्ने लक्ष लिइएको छ ।

डेरी फर्म तथा कृषकहरूले उत्पादन गर्ने दूध दुग्ध उद्योगी मार्फत विक्री गर्ने चलन रहेकोमा बजार सुविधा भएको ठाउँमा दुग्ध उत्पादक सहकारी मार्फत पनि दूध प्रशोधन, दूध तथा दुग्ध पदार्थ उत्पादन गर्ने कार्यक्रम अगाडि सार्नु आजको आवश्यकता हो । यसबाट विचौलियाहरूले पाउने मुनाफा कृषकसंग रही बढी मुनाफा आर्जन गर्न मदत पुग्नेछ । अमुल डेरी (आनन्द, गुजरात), मदर डेरी (नयाँ दिल्ली), सुधा डेरी (बिहार, पटना) का कृषकहरूमार्फत सञ्चालित दुग्ध उद्योगहरूको एक सफल उदाहरण हुन् ।

वर्तमान अवस्थामा देशमा भएको राजनैतिक परिवर्तन अनुसार जननिर्वाचित संघीय, प्रादेशिक तथा स्थानीय सरकारहरू स्थापना भई नेपालको संविधान, २०७२ बमोजिम देश विकासको अभियान प्रारम्भ भएसंगै । देशमा दूध तथा दुग्ध पदार्थको मागमा भएको वृद्धिको कारण थुप्रै युवाहरू व्यवसायिक पशुपालनतर्फ आकर्षित भएका छन् । देशको भौगोलिक परिवेश, मुख्यतया पशुपालनमा आधारित कृषि प्रणाली, पशुपालन व्यवसायमा कृषकहरूको परम्परागत संगलनता एवं अनुभव, गाई भैंसीको वर्तमान उत्पादकत्व बढाउन सकिने उच्च संभाव्यता, सहकारी-निजी-सरकारी साभेदारीमा दुग्ध प्रशोधन उद्योगहरूको विकास आदि कारणले दुग्ध क्षेत्रको दीगो विकास मार्फत गरिबी निवारणमा सघाउ पुऱ्याउन सकिने संभावना रहेको छ ।

आ. ब २०७७/७८ को बजेट तथा कार्यक्रम

दुग्ध क्षेत्रको विकास तथा विस्तारका लागि चालु आ.ब २०७७ र ७८ मा नेपाल सरकारबाट राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्डलाई जम्मा रु ६,०६,००,०००। (रु छ करोड छ लाख मात्र) बजेट विनियोजन भएको छ । जस अर्न्तगत चालु खर्च रु ५,९७,००,०००। (रु पाँच करोड सन्तानब्बे लाख मात्र) तथा पूजिगत खर्च रु ९,००,०००। (रु नौ लाख मात्र) रहेको छ ।

चालु आ.ब. मा गरिने मुख्य कार्यक्रमहरूमा दूध तथा दुग्ध पदार्थको उत्पादन एवं उपभोगमा बृद्धि गर्न जनचेतना कार्यक्रम, दुग्ध उद्योगहरूमा ब्यवहारिक संहिता लागु गर्ने, बोर्डबाट ऋण तथा अनुदान प्राप्त दुग्ध सहकारी संघ/संस्था तथा उद्योगहरूको कार्य प्रगतिको

अनुगमन, प्रशोधित प्याकेट दूधको No Return को अनुगमन तथा दुग्ध पदार्थ विविधिकरण, गुणस्तरीय चीज उत्पादन, सहकार्यमा स्वच्छ दूध उत्पादन एवं गुणस्तर सुधार, दूधको गुणस्तर परीक्षणको लागि प्रयोगशाला, असल दूध उत्पादन अभ्यास, चिलिड भ्याट मर्मत, सम्भार तथा संचालन तालिम आदि रहेका छन् । बोर्डले दुग्ध क्षेत्रसंग सम्बन्धित अध्ययनहरू दूधको उत्पादन लागत मूल्य अध्ययन, दुग्ध मूल्य श्रृंखलाका सरोकारवालाहरूको Data Base तयार गर्ने, औपचारिक तथा अनौपचारिक माध्यमबाट संकलन तथा खपत हुने दूध तथा दुग्ध पदार्थको अवस्था, National Dairy Training Research Institute स्थापनाका लागि सम्भाव्यता अध्ययन,

Study on the Traditional Dairy Products for Optimization, Study on the conversion cost of milk to SMP, दूध तथा दुग्ध पदार्थ ढुवानी गर्ने सवारी साधनमा राख्ने लोगोको डिजाइन, दुग्ध पदार्थबाट निस्कने उप-उत्पादन ह्वेको गुणस्तर तथा पौष्टिकताको अध्ययन कार्यक्रमहरू रहेका छन् ।

बोर्डले प्रादेशिक बोर्डहरू तथा सम्बन्धित निकायहरूबीच समन्वय तथा सहकार्य एवं अन्तरक्रिया गोष्ठी गर्ने, कृषक भ्रमण र केन्द्रिय दुग्ध सहकारी संघ लि. नेपाल तथा केन्द्रिय पशुपन्छी पालन सहकारी संघ लि. नेपालको सृद्धिकरणको लागि अनुदान सहयोग कार्यक्रमहरू रहेका छन् ।

बोर्डबाट आ.ब २०७६/७७ मा सम्पन्न अध्ययनहरू

बोर्डले आ. ब २०७६/७७ मा दुग्धको उत्पादन लागत, नेपालमा याक र चौरी पालनको अवस्था र सो को प्रवर्द्धनका लागि रणनीतिक कार्य योजना विकास तथा पञ्च वर्षीय दुग्ध विकास योजना गरी तीन वटा अध्ययनहरू सम्पन्न गरेको छ ।

क) दूधको उत्पादन लागत मूल्य अध्ययन

बोर्डले Right To Access Nepal संस्थामार्फत सेवा करारमा दूधको उत्पादन लागत ३ जिल्ला (सुर्खेत, नवलपुर र काभ्रे) का सात नगरपालिका र दुई गाउँपालिकामा अध्ययन गरेको थियो । कोभिड-१९ महामारीको प्रकोपका कारण स्थलगत अध्ययन गर्न सम्भव नभएको हुदा प्रदेशलाई

प्रतिनिधित्व हुने गरी अन्य जिल्लाहरू ईलाम, सप्तरी, र बर्दियामा सम्बन्धित कृषक, फर्म, सहकारी संस्था लगायत दुग्ध उत्पादक सहकारी संघसंग भर्चुअल जानकारी संकलन गरिएको थियो । अध्ययनमा ३०० कृषक घर परिवारलाई समेटी गाई भैंसीको तथ्यांक, दूध उत्पादन, विक्री व्यवस्थापन, पूजिगत खर्च (गोठ निर्माण, पशु खरीद, डेरी उपकरण), चालु खर्च (घाँस उत्पादन, दाना चोकर खरीद, लेवर चार्ज, पशु उपचार एवं कृत्रिम गर्भाधान खर्च) को गणना गरी वार्षिक दूध उत्पादनको आधारमा प्रति लिटर उत्पादन लागत खर्च अध्ययन प्रतिवेदनले औल्याएको छ । अध्ययन प्रतिवेदनले सुर्खेतमा रु.५६.९३, नवलपुरमा रु. ५२.९०, काभ्रेमा

रु. ५८.९३, सप्तरीमा रु. ५४.३३, ईलाममा रु. ५६.००, बर्दियामा रु. ५४.३३ र कैलालीमा रु. ५६.७५ प्रति लिटर लागत मूल्य देखिन्छ । उपरोक्त जिल्लाहरूको औषत दूधको लागत मूल्य रु. ५६.०० रहेको छ ।

विगत चैत्रदेखी कोरोना भाइरसको संक्रमण रोक्ने सरकारले लागु गरेको लकडाउनका कारण कृषक लगायत सम्पूर्ण क्षेत्रमा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक असर परेको प्रतिवेदनले औल्याएको छ ।

यस अध्ययन प्रतिवेदनको मुख्य सिफारिसहरू निम्न अनुसार रहेको छ ।

- कृषकहरूको ऋणको व्याज केही महीनासम्मका लागि छुटको व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- कृषकहरूलाई पशुपालन, व्यवस्थापन लगायतका तालिम दिई उत्पादन लागत घटाउन मदत पुग्ने ।
- प्रति लिटर उत्पादन लागतको आधार १० प्रतिशतले दूधको मूल्य बृद्धि गरी न्युनतम समर्थन मूल्य कायम गर्नु पर्ने । दूधको लागत मूल्यको आधारमा विक्री मूल्य जिल्ला पिच्छै फरक फरक हुनु पर्ने ।
- पशुहरूको जोखिम न्युनीकरण गर्न सहकारी मार्फत पशु विमा कार्य अनिवार्य अधि बढाउनु पर्ने ।
- गोठ निर्माण गर्न सरकारले उपयुक्त नमुना तयार गरी स्थानीय श्रोत र साधनको उपयोग हुने गरी तयार पार्ने व्यवस्था हुनु पर्ने ।
- निजी क्षेत्रका पशु प्राविधिकहरूलाई भन्दा किसानहरूको पहुच सरकारी पशु प्राविधिकहरूसंग बढाई सेवा शुल्क न्यूनिकरण गर्नुपर्ने ।

ख) नेपालमा याक र चौरी पालनको अवस्था, प्रवर्द्धनात्मक रणनीतिक कार्य योजना विकास अध्ययन

हिमाली जिल्लाहरूमा याक, चौरी तथा भेडा च्याङ्गा पालन गरेको पाइन्छ । जंगली बातावरणमा रमाउने याक तथा चौरीको व्यवस्थापन गर्न तुलनात्मक रूपमा घरपालुवा जनावर को भन्दा गाह्रो हुन्छ । याकको दूध, चीज, छुर्पी आदिको प्रशोधन तथा बजार व्यवस्थापनसम्मको मूल्य श्रृंखला सन्तोषजनक भए मात्र यो

व्यवसाय फष्टाउन सक्दछ । घट्टै गएको चरन, खर्कको उत्पादन क्षमतामा हास हुदै गएको, याक तथा चौरीको संख्यामा कमी हुदै गएको, जलवायु परिवर्तनको असर, गोठाला तथा अन्य प्राविधिक समस्याहरूको कारण दिनानुदिन जोखिम बढ्दै गएको सन्दर्भमा सो को संरक्षण, सम्बर्द्धन तथा व्यवस्थापन गर्न सरोकारवालाहरूको ध्यान जानु आजको आवश्यकता हो ।

याक, चौरी पालन गर्ने मुस्ताङ्ग, मुगु, रसुवा, दोलखा, सोलुखुम्बु र ताप्लेजुङ्ग अध्ययनको छनोटमा परेका जिल्लाहरू हुन् । यी ६ वटै जिल्लाका गरी ९२ कृषकहरूको ३१९८ पशुहरू रहेको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । दुधालु पशुहरूलाई विश्लेषण गर्दा करिब ३५५ लिटर वार्षिक दूध उत्पादन गरेको पाइन्छ । हिमाली क्षेत्रका मानिसहरूले दूध, मासु तथा हुवानीको लागि याक, चौरी पालन गरेको अध्ययन प्रतिवेदनले औल्याएको छ ।

यस अध्ययन प्रतिवेदनले निम्नानुसार मुख्य सिफारिस गरेको छ ।

- पुराना खर्कहरूको जिर्णोद्वार गरी उर्वरयुक्त बनाउने ।
- सिंचाई तथा पशुलाई खाने पानीको व्यवस्था, धारा बनाउने ।
- सोलुखुम्बुमा भै अन्य ठाउँमा पायक पर्ने गरी याक श्रोत केन्द्रको स्थापना गर्ने ।
- याक, चौरी विकासका लागि अन्य अनुसन्धानात्मक अध्ययन गर्ने ।
- गोठालोलाई सरकारले तोकेको मासिक ज्याला भन्दा घटेको नहुनु पर्ने ।
- गोठालोको जीवन विमा तथा

औषधी उपचारको व्यवस्था हुनु पर्ने ।

- याक तथा चौरीको बीमाको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- याक, चौरी व्यवसाय विकासको कार्यक्रमलाई आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग गर्नु पर्ने ।
- खर्क नीति, २०६८ लागु हुनुपर्ने ।
- पशुलाई खुवाउने दाना सुपथ मूल्यमा उपलब्ध हुनु पर्ने ।
- स्थानीय स्तरमा उपलब्ध अन्न तथा अन्नका उप उत्पादनलाई गुणस्तरीय दाना तयार पार्न प्रविधि हस्तान्तरणको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- नाक तथा चौरीको दूध उत्पादन लागत मूल्य सम्बन्धी अध्ययन गरी मूल्य निर्धारण गर्नु पर्ने ।
- चीज उद्योगहरूको भौतिक संरचनाहरूको जिर्णोद्वार गर्नु पर्ने ।

ग) पाँच वर्षीय दुग्ध विकास योजना (२०७७ (२०८१) अध्ययन

पाँच वर्षीय दुग्ध विकास योजनाको मुख्य उद्देश्य दुग्ध क्षेत्रलाई सुदृढ गर्न आगामी वर्ष कार्यक्रमहरूमा समावेश गर्नु हो । यस योजनाले नेपाल सरकारले अथवा अन्य बाह्य र आन्तरिक कोषका लागि दुग्ध विकास परियोजना विकास गर्ने, दूध र दुग्ध पदार्थ उत्पादनमा देशलाई आत्मनिर्भर बनाउन रणनीति र कार्यक्रमहरू पहिचान गर्ने र कृषकहरूको हित हुने गरी नीति तथा रणनीतिहरूको विकास गर्नु रहेको छ ।

विश्वमा फैलिएको कोरोना महामारीले दुग्ध क्षेत्रमा समेत असर पारेको हुनाले देशको अर्थ व्यवस्थामा ठुलो असर पारेको छ । कोरोनाको असरलाई

न्युनीकरण तथा पुनउद्धारका लागि समेत सहयोग गर्ने यस अध्ययनले उल्लेख गरेको छ । नेपालमा दूध उत्पादन वार्षिक ३.६५ को दरले वृद्धि भइरहेको छ । सीमित बजार तथा उत्पादनको न्युन विविधिकरणका कारण Flush सिजनमा उत्पादन हुने अधिक दूध संकलन गर्न सम्भव नभएको हुदा दूध विदा हुने अध्ययन प्रतिवेदनले देखाएको छ । यस अध्ययनले गुणस्तर सुधारका उपायहरू, दूध संकलन र चिस्यान श्रृंखला विस्तार, अनुसन्धान र जनशक्ति विकास, विद्यमान प्रशोधन सुविधाहरूको स्तरोन्नति गर्ने दूधको उपभोगलाई प्रोत्साहित गर्ने र औपचारिक क्षेत्रको प्रशोधन क्षमता बढाउने योजना प्रस्ताव यस अध्ययनले गरेको छ ।

राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्ड दुग्ध क्षेत्रको विकासका लागि स्थापित एक सर्वोच्च निकाय भएको हुदा बोर्डको भूमिका लाई फराकिलो बनाई अझ सुदृढ पार्नु पर्ने विषयमा अध्ययनले जोड दिएको छ ।

यस अध्ययनले गरेका सिफारिसहरू निम्नानुसार छन् ।

- बोर्डको काम, कर्तव्यलाई चुस्त दुरुस्त पार्न सञ्चालक

समिति एवं आन्तरिक संरचनालाई पुनरगठन गर्नु पर्ने ।

- कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्न बोर्डमा दुग्ध क्षेत्रको विकासका लागि एक परियोजना विकास तथा कार्यान्वयन शाखाको व्यवस्था गरिनुपर्ने ।
- बोर्डमा पूर्ण विकसित एवं एक्रिडेटेड गुणस्तर परिक्षण प्रयोगशाला स्थापना गरी संचालन गरिनु पर्ने ।
- दुग्ध क्षेत्रको मानव संसाधनको आवश्यकता पूर्ति गर्न बोर्डको अगुवाइमा विभिन्न विश्वविद्यालय अन्तर्गतका डेरी र खाद्य प्रविधि कलेज, सि.टि.ई.भि.टि. र नार्कको सहयोगमा एक राष्ट्रिय डेरी अनुसन्धान तथा प्रशिक्षण संस्थान (NDTRI) को स्थापना गरिनुपर्ने ।
- राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्डले अन्य प्रादेशिक दुग्ध विकास बोर्डसँग समन्वय गर्नुपर्ने ।
- दुग्ध उद्योगहरूले विक्री गरेको प्रति लीटर दूध वा प्रति ईकाई दुग्धजन्य पदार्थहरूको विक्रीको केही अंश दुग्ध विकास कोष (DDF) मा जम्मा गर्ने व्यवस्था गरी दुग्ध क्षेत्रको विकासमा खर्च

गरिनुपर्ने ।

- दुग्ध गुणस्तरको वर्तमान मापदण्डको स्तरवृद्धि र संशोधन गरी दुग्ध क्षेत्रको समस्याहरू समाधान गर्ने ।
- दुग्ध व्यवसायको विकास गर्न विद्यमान दूधको मूल्य निर्धारण नीतिलाई समिक्षा गरी दूधको घृतांश, प्रोटीन तथा जैविक गुणस्तर प्रणाली लागु गर्नुपर्ने ।
- नेपालमा उत्पादित दुग्ध पदार्थको निर्यातका लागि माग सिर्जना गर्न खोरेत मुक्त प्रमाणीकरण DLS /MoALD द्वारा आरम्भ गर्नुपर्ने ।
- विश्व स्वास्थ्य संगठन (WHO) र संयुक्त राष्ट्र संघको खाद्य तथा कृषि संगठन (FAO) को परामर्शमा परियोजना छनौट गर्नुपर्ने ।
- तराईको हुलाकी र मध्य पहाडी लोकमार्ग वरिपरीका सम्भावित क्षेत्रहरूमा दुग्ध संकलन र चिस्यान श्रृंखलाको विकास गर्न थप कार्यक्रमहरू संचालन गरिनुपर्ने ।

कोरोनाको कारण दुग्ध क्षेत्रमा परेको असर, बोर्डको पहल

भाइसर समुह अन्तरगत SARS-COV2 को कारण श्वास प्रश्वास प्रणालीमा लाग्ने संक्रामक रोग कोरोना भाइसर (COVID-19) २०१९ साल चैत्रवाट हालसम्म विश्वव्यापी फैलिएको हो । यो रोग विश्वमा मानव समुदायमा महामारीको रूपमा फैलिएको हुदाँ रोग

नियन्त्रण गर्न स्कूल, कलेज, अड्डा, अदालत, सिनेमा, क्लब, सवारीका साधन, प्लेन, होटल आदि बन्दाबन्दी गर्नु बाहेक अर्को विकल्प नरहेको हुदा दूध तथा दुग्ध पदार्थ विक्री नभएर दूध संकलनमा असर परेको छ । उद्योगीहरूले नियमित खरीद गर्ने दुग्ध

उत्पादक सहकारी संस्थाको दूध संकलनमा कटौती गरेको डेरी उद्योग संघ/नेपाल डेरी एशोशिएसनले March 28, 2020 मा जारी विज्ञप्तीमा उल्लेख गरीएको छ । यस विषम परिस्थितिमा बजारमा उत्पादन तथा बजार व्यवस्थामा ठुलो असर परेको

छ। दुग्ध क्षेत्रमा देखापरेको समस्या एवं समाधानका उपायका लागि राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्डले सरोकारवालाहरूसंगको अन्तरक्रिया, छलफल, भर्चुलअल बैठक गरी समाधानका उपायहरूको पहिचान गरी कार्यान्वयनका लागि सम्बद्ध निकायमा सिफारीस गरेको छ।

समस्या एवं समाधान

१. दुग्ध विकास संस्थान लगायत निजी, सहकारी दुग्ध उद्योगहरूमा करिव २५०० मे. टन. धुलो दूध तथा बटर करिव ३००० मे.टन. मौज्जात रहेको सन्दर्भमा उक्त धुलो दूध तथा बटरको Shelf-life करिव ६ महीना मात्र बाकी रहेकोले उक्त दुग्ध पदार्थहरू नेपाल सरकारले वितरण गरेको राहत प्याकेजमा प्रति प्याकेज २ केजी धुलो दूध र १ लि. घ्यु राहत प्याकेजको रूपमा नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी र सरकारी कर्मचारी एवं स्कूलहरूमा समेत विक्री वितरणको लागि पहल।
२. कृषकहरूले उत्पादन गरीरहेका दूध पूर्ण रूपमा संकलन नभई रहेको सन्दर्भमा कृषकहरूले उत्पादन गरी औपचारिक क्षेत्रमा आउने दूधमा २०७६ चैत्र ११ गतेदेखि यस परिस्थिति रहनुजेलसम्म प्रति लिटर रु. १० का दरले फागुन महीनामा गरेको उत्पादनलाई आधार मानी विक्री नभएको दूधको राहत स्वरूप रकम उपलब्ध गराउन पहल।
३. कृषक एवं दुग्ध उद्योगीहरूलाई नेपाल सरकारले उपलब्ध गराउदै आएको सुलभ कर्जाको लागि

अधिकतम ऋण रकम रु. ५ करोडबाट बढाई रु. १० करोड पुऱ्याई कृषकहरू एवं दुग्ध उद्योगहरूले सहज रूपमा सुलभ कर्जा लिन सक्ने वातावरण मिलाई दिनु हुन नेपाल राष्ट्र बैंकलाई पहल।

४. दुग्ध उद्योगी, व्यवसायिक पशुपालन फर्म एवं कृषकहरूले विगतमा लिएको ऋण तिर्ने अवधि १ वर्ष बढाई दिने र व्याजलाई ५ प्रतिशतबाट घटाई २ प्रतिशतमा भार्न नेपाल राष्ट्र बैंकलाई पहल।
५. उद्योगहरूमा मौज्जात धुलो दूध र बटरको मूल्यांकन गरी सोही बराबरको रकम दुग्ध विकास संस्थान लगायत निजी/सहकारी दुग्ध उद्योगहरूमा १ वर्षको लागि नेपाल राष्ट्र बैंकलाई निर्व्याजी रूपमा उपलब्ध गराउन।
६. हाल देशमा दूध तथा दुग्ध जन्य पदार्थको उत्पादन पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध भएकोले वाहिरी मुलुकबाट स्वदेशमा उत्पादन हुने दूध तथा दुग्धजन्य पदार्थहरूको आयातमा पूर्ण रूपमा प्रतिबन्ध लगाउनको लागि खाद्य प्रविधि तथा गुणस्तर नियन्त्रण विभागलाई अनुज्ञापत्र प्रदान नगर्न पहल।
७. विगत वर्षमा सहकारी मार्फत सञ्चालित दुग्ध चिस्यान केन्द्रहरूमा लाग्ने विद्युत महसुलमा ५० प्रतिशत अनुदान रकम दिई रहेकोमा विगत ४ वर्षदेखि विद्युत महसुल दरमा दिदै आएको ५० प्रतिशत अनुदान रकम रोकिएको हुदा सरकारी, सहकारी तथा निजी मार्फत सञ्चालन भैरहेको दुग्ध चिस्यान केन्द्र र दुग्ध उद्योगहरूलाई

विद्युत महसुलमा ५० प्रतिशत अनुदान उपलब्ध गराउन उर्जा मन्त्रालय मार्फत नेपाल विद्युत प्राधिकरणलाई पहल।

८. कृषकहरूले उत्पादन गरेको दूध पूर्ण रूपमा संकलन गर्न नसकेको हुदा उक्त कच्चा दूधलाई धुलो दूधमा Conversion गरी कृषकहरूको दूध खरीद नियमति गर्दै दूध विदा हुन नदिन प्रोत्साहन स्वरूप दुग्ध विकास संस्थान लगायत निजी दुग्ध उद्योगहरूलाई Conversion वापत प्रति लिटर रु. ५ का दरले अनुदान उपलब्ध गराउन कृषि तथा पशुपन्द्धी विकास मन्त्रालय मार्फत अर्थ मन्त्रालयलाई पहल।
९. दुग्ध उद्योगहरूमा मेशिनरी तथा उपकरणहरूको Spare parts मा लाग्ने भन्सार महसुल दरलाई बढिमा १ प्रतिशत मात्र कायम गर्नको लागि अर्थ मन्त्रालयलाई अनुरोध।
१०. दुग्ध क्षेत्र अत्यावश्यक क्षेत्रभित्र पर्ने भएकोले यस विषम परिस्थितिमा उपभोक्तालाई नियमित दूध तथा दुग्ध पदार्थहरू उपलब्ध गराई रहेका दुग्ध विकास संस्थान, निजी र सहकारी उद्योगहरू तथा दुग्ध चिस्यान केन्द्रमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई प्रोत्साहन स्वरूप प्रति कर्मचारी मासिक रु. १५००० का दरले जोखिम भत्ता उपलब्ध गराउन अर्थ मन्त्रालयलाई अनुरोध गर्ने पहल।
११. हालको विषम परिस्थितिमा दुग्ध विकास संस्थान लगायत निजी र सहकारी दुग्ध उद्योगहरूले कृषकहरूबाट उत्पादन गरीरहेको

सबै दूध खरीद गर्न नसकी उत्पादित सबै दूधको धुलो दूध उत्पादन नभएकोले उत्पादित धुलो दूध तथा बटरको बजार व्यवस्थापन गरीदिइमा कृषकहरुबाट उत्पादित सबै दूध खरीद गरी

बटर तथा धुलो दूध उत्पादन गर्न सकिने पहल ।

कार्यान्वयन

बोर्डले पहल गरेका उपरोक्त बुँदाहरुमध्ये बुँदा नं. २ र ६ लाई नेपाल सरकारका सम्बद्ध निकायहरु मार्फत क्रमशः

लकडाउन अबधीसम्म बिक्री नभएका दूध प्रति लिटर रु. १० का दरले राहत उपलब्ध गराउने र नेपालमा नबन्ने बेवी मिल्क बाहेक अन्य धुलोदूधको आयातमा अर्को व्यवस्था नहुन्जेल प्रतिबन्ध लगाएको छ ।

अन्तराष्ट्रिय डेरी फेडेरेशनको अध्यक्षमा पियर्सिस्टियानो ब्राजाले नियुक्त

ईटालियन निवासी पियर्सिस्टियानो ब्राजाले (चित्र-१) अगामी चार वर्षसम्मका (२०२१-२०२४) लागि अन्तराष्ट्रिय डेरी फेडेरेशन (IDF) को नयाँ अध्यक्ष पदमा चुनिनु भएको छ । ब्राजाले आईडीएफ बोर्ड, विज्ञान कार्यक्रम समन्वय समितिको सहयोगमा आई.डी.एफ.को कामको नेतृत्व गर्नेछन् । विश्वका करिब १६० राष्ट्रहरु यसका सदस्य हुन् । ३ वर्ष अघि नेपालले पनि यस संस्थाको सदस्य रही सकेको छ । वर्षेनी सदस्यता नबिकरण गर्नु पर्ने प्रावधान अनुसार नेपालले यसको पहल गर्नु पर्दछ ।

चित्र-१

आई.डी.एफ. डेरी चेनका सबै सरोकारवालाहरुको वैज्ञानिक र प्राविधिक विशेषज्ञताको अग्रणी स्रोत हो । सन् १९०३ देखी यस संस्थाले दुग्ध क्षेत्रका लागि विश्व र राष्ट्रिय खाद्य तथा खाद्य दिगो उत्पादनहरु कसरी गर्ने भन्ने बारे विश्वव्यापी सहमति जुटाउन समन्वयकारी भूमिका खेल्दै आएको छ । दुग्ध क्षेत्रका लागि विज्ञानमा आधारित मापदण्डको विकासमा मान्यता प्राप्त अन्तर्राष्ट्रिय प्राधिकरण, र संयुक्त राष्ट्र संघको खाद्य तथा कृषि संगठन (WHO) तथा Codex Alimentarius जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरुसंगको रणनीतिक साझेदारको काम गर्दै आएको छ । यस अतिरिक्त विश्वमा उत्पादित दूध तथा दुग्ध पदार्थहरुको उत्पादन सुरक्षित र दिगो हुने सुनिश्चित गर्नका लागि नीतिहरु, मापदण्ड, अभ्यास र नियमहरु सुनिश्चित गर्ने भूमिका निर्वाह गरीरहेको छ ।

जनशक्ति: दुग्ध क्षेत्रको विकासमा प्राविधिकको भूमिका

परिचय

मानव विकासको इतिहास वारे मानव शास्त्रीहरुले आ आफ्नै ढंगले उल्लेख गरेको पाइन्छ । पृथ्वीमा मानव समुदायको वृद्धिसंगै मानव विकास क्रमिक रुपमा विकास हुदै सरल र सहज दैनिक जीवन यापन तर्फ विभिन्न प्रविधिको खोज, अध्ययन र अनुसन्धानबाट जीवनस्तर सरल र सहज बनाएको छ । आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विकासमा टेवा पुऱ्याउने प्रविधिलाई नकार्न सकिन्न । प्रविधि तसर्थ एक स्वयम सिद्ध सत्य तथ्य हो । औपचारिक शिक्षा, प्राविधिक तालिम, व्यवहारिक क्रियाकलाप मार्फत प्रविधिको स्थानान्तरण हुन्छ । प्रविधिको

ग्रहण गर्ने व्यक्ति प्राविधिक हुन् ।

दुग्ध क्षेत्र भन्नाले दूध उत्पादन, संकलन, प्रशोधन, वजारीकरण आदि सम्पूर्ण श्रृंखला बुझिन्छ । थोरै दूध दिने स्थानीय गाई/भैंसीलाई अधिक उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धिका लागि प्राविधिकहरुले आनुवांशिक, कृत्रिम गर्भाधान प्रकृया, पशु पोषण, रासन फर्मुलेशन जस्ता प्रविधिको प्रयोग गरी विकास गरेको हो । प्राविधिकले दूध प्रशोधन प्रविधिको प्रयोग गरी गरेको पाइन्छ । त्यस्तै स्वचालित दुग्ध उपकरणहरुको सरसफाई एवं स्वच्छताका लागि Clean in Place (CIP) प्रविधिको प्रयोग

डा. बालक चौधरी
डेरी विशेषज्ञ

गरीन्छ । असल प्राविधिकले उद्योगलाई मुनाफा दिने, गुणस्तर कायम गर्ने, एक निश्चित दिशा दिने, वातावरण मैत्री पूर्ण बनाउने आदि गर्दछ । समय सापेक्ष परिवर्तन हुने प्रविधिलाई मौजुदा प्राविधिकले वीचको अन्तराललाई

न्युनीकरण गर्न तालिम, सेमिनार, अवलोकन, अध्ययन आदि गर्नु पर्दछ।

नेपालमा दुग्ध क्षेत्रमा काम गर्ने प्राविधिकको कमी देखिन्छ। उद्योग स्तरमा कार्यरत जनशक्तिलाई क्षमता अभिवृद्धि गर्नु उत्तिकै आवश्यक छ। तसर्थ अन्तराष्ट्रिय मापदण्ड बमोजिमको दूध तथा दुग्ध पदार्थ उत्पादन हुन अझ पर्खनु पर्ने हुन्छ। दुग्ध क्षेत्रको अध्ययन अनुसन्धान, प्रविधि र प्राविधिक, प्रभावकारी नीति, राज्यको प्राथमिकरण आदि क्षेत्रको कमी हुनु दुग्ध क्षेत्रको विकासमा तीव्रता नआउनु यसका कारणहरु हुन सक्दछन्।

जनशक्तिको अवस्था

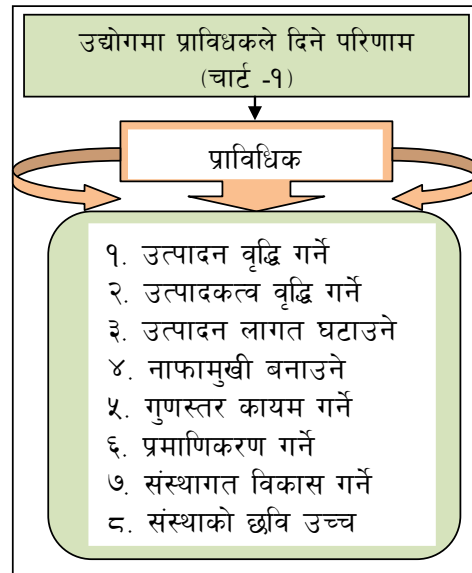
राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्डले सन् २०१९ मा दुग्ध उद्योगहरुमा कार्यरत जनशक्तिको अध्ययन गरेको थियो। अध्ययनमा ९८ वटा (५५ साना, २६ मझौला र १७ ठुला) दुग्ध उद्योगलाई समेटेका थिए। छनौट गरीएका उद्योगहरुमा ८१९ जना प्राविधिकहरु हरेको जसमध्ये ९३ प्रतिशत निम्न स्तरीय जनशक्ति र बाँकी उच्च शिक्षा हासिल गरेका थिए। कूल प्राविधिक मध्ये साना, मझौला र ठुला दुग्ध उद्योगमा क्रमशः २, ५ र ९२ प्रतिशत कर्मचारी कार्यरत रहेको अध्ययन प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको पाइन्छ।

उपरोक्त उद्योगमा कार्यरत अप्राविधिक कर्मचारीको संख्या १५९४ रहेको थियो। साना, मझौला र ठुला दुग्ध उद्योगमा सो संख्याको क्रमशः ३७, ३८ र २५ प्रतिशत अप्राविधिक कर्मचारी कार्यरत थिए। उपरोक्त तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा प्राविधिक र अप्राविधिकको अनुपात ३४:६६ देखाउँदछ। उद्योगका थोरै कर्मचारीहरु

प्रविण, सक्षम र कार्य कुशल (प्राविधिक २६५ र अप्राविधिक १४५) रहेको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ।

जनशक्तिको उत्पादन तथा व्यवस्थापन

उद्योगको प्रकृत अनुकूल सक्षम जनशक्ति उत्पादन गर्न विश्व विधालय, कलेज, प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालिम परिषद लगायत अन्य सम्बद्ध निकायहरुको पाठ्यक्रमको विकास व्यवहारिक हुनु पर्दछ। अध्ययन पश्चात् अन्य मुलुकमा भै कार्यदक्षता मूल्यांकन हुने प्रावधान हुनु जरुरी छ। कार्यदक्षता प्रमाणपत्र हासिल गर्ने उम्मेदवारहरुलाई मात्र उद्योगले आवश्यकता अनुसार जनशक्तिको भर्ना गर्ने व्यवस्था हुनु पर्दछ।

जनशक्तिको भर्ना खास ठाउँमा खास कामको लागि गर्ने हुदा निजसंगको शर्तनामा स्पष्ट उल्लेख हुनु पर्दछ। कर्मचारीले पाउने तलब, भत्ता लगायत अन्य सुविधाहरुको साथै निश्चित समयवधिसम्म उद्योग छोड्न नपाइने समेत उल्लेख हुन उपयुक्त हुनेछ। निजहरुलाई आवश्यकता अनुसार तालिम तथा प्रशिक्षण उपलब्ध गराएमा नविनत्तम प्रविधिलाई समेत ग्रहण गर्न बल पुग्नेछ।

जनशक्तिको किसिम

उद्योगमा सही व्यक्ति सही ठाउँ र सही कामको लागि कर्मचारी नियुक्त भएपछि मात्रा सोचे अनुकूलको परिणाम दिन सक्दछ। उद्योगमा प्राविधिक र अप्राविधिक गरी २ किसिमका जनशक्ति हुन्छन्। अप्राविधिकले गर्ने कामहरु उद्योगको व्यवस्थापन, आर्थिक कारोवार, प्रशासनिक कामहरु हुन्। प्राविधिकले गर्ने उद्योगको उद्देश्य बमोजिम उत्पादन विविधिकरण, उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि, बजार व्यवस्थापन, क्षति न्युनिकरण, गुणस्तरीय उत्पादन आदि महत्वपूर्ण कामहरु हुन्। उद्योगको उद्देश्य पूरा गर्न अप्राविधिकको पनि उत्तिकै हात हुन्छन्। सार्वजनिक तथा निजीस्तरमा सञ्चालित केही उद्योगहरुमा प्राविधिकले पनि प्रशासनिक कामहरु गरेको पाइन्छन्। प्राविधिकल अप्राविधिक पक्षका कामहरु समेत गर्न सकिने तर अप्राविधिक कर्मचारीहरुले प्राविधिकको काम गर्न सजिलो नहुनुका साथै कानूनी रूपले जिम्मेवार नहुने समेत देखिन्छ।

प्राविधिकले उत्पादन/उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने, उत्पादन लागत घटाउने, नाफामुखी बनाउने, गुणस्तर कायम गर्ने, प्रमाणिकरण गर्ने, संस्थागत विकास गर्ने, संस्थाको छवि उच्च राख्ने (चार्ट-१) जस्ता कामहरु गरी उद्योगको उद्देश्य पूरा हुनेछ।

क. उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने

उद्योगको प्रशोधन क्षमता, बजार व्यवस्था, कच्चा पदार्थको उपलब्धता, उत्पादन गर्न लाग्ने पूजिं आदिको अध्ययन, योजना तर्जुमा विभिन्न तहमा कार्यरत प्राविधिकहरुको सन्दर्भका

शर्तहरुभित्र पर्दछन् । प्राविधिकको प्रतिवेदन बमोजिम व्यवस्थापनपक्षले सोही अनुकूल नीति र कार्यक्रमलाई कार्यान्वयन पश्चात् उद्योगको वार्षिक उत्पादनमा वृद्धि हुन्छ । उत्पादनलाई प्रति ईकाइमा मापण गरी उत्पादकत्व मापण गर्न सकिन्छ । उत्पादकत्व वृद्धि हुदाँ, कूल लाभांशमा पनि वृद्धि हुन्छ ।

ख उत्पादन लागत घटाउने

प्रशोधन गर्दा खर्च हुने उर्जा र जनशक्ती, प्याकेजिङ्ग गर्दाको प्रभावकारीता, सरसफाई गर्दा प्रयोग हुने रसायनिक पदार्थ, विजुली तथा पानीको अनुकूलतम प्रयोग, दुग्ध उप उत्पादन (dairy by products) को मूल्य अभिवृद्धि पदार्थमा पुन प्रयोग, उपकरणहरुको उच्चतम प्रयोग, बैकल्पिक श्रोतको उपयोग लगायत तोकेको समय सिमाभित्र मेशिन तथा उपकरणहरुको मर्मत सम्भार गरी हुने अधिकतम खर्चलाई न्युनीकरण गर्न सकिन्छ । उपरोक्त बुझाई तथा गराई प्राविधिकले गर्ने हुदा उत्पादन लागत कम गर्न मदत पुग्दछ ।

ग. गुणस्तर कायम गर्ने

उत्पादन गुणस्तर कायम गर्न अपनाइने SOP, GMP, GHP विधिहरु हुन् । उत्पादित पदार्थ तोकेको मापदण्ड बमोजिम भए नभएको प्रयोगशाला परीक्षण तथा सो को प्रमाणीकरण जिम्मेवार प्राविधिकको अधिकार भित्रका विषयहरु हुन् । गुणस्तरीय परीक्षण प्रशिक्षित प्राविधिकबाट उपयुक्त र प्रभावकारी हुन्छ ।

घ. प्रमाणिकरण गर्ने

उत्पादित पदार्थलाई जाँचपास गरी रेकर्ड राख्ने, चलानी अभिलेख, ल्याव परीक्षण प्रमाणलाई प्रमाणिकरण गर्ने काम प्राविधिकको हो ।

ड. संस्थागत विकास गर्ने

संस्थाको वृद्धि विकासका लागि सोच बनाउने, नविकरण गर्ने, क्षमता वृद्धि गर्ने इत्यादि सल्लाह र सुझाव प्राविधिकहरुको समुहले समयानुकूल व्यवस्थापन पक्षलाई गर्नु पर्ने हुन्छ । तथापी संस्थागत विकास गर्न सम्बद्ध सबै पक्षको काम कर्तव्य हुने छ ।

च. संस्थाको छवि उच्च राख्ने

उपभोक्तालाई सरल, सहज र गुणस्तरयुक्त पदार्थ उपलब्ध गराउनुका साथै संस्थाको हितकर वकालत गरी छवि उच्च राख्न कर्मचारीको काम कर्तव्य र अधिकार हो । रकममा तुलना गर्न नकिने उच्च छवि नै संस्थाको नदेखिने अतुलनीय सम्पती हो । भारतको अमुल ब्राण्ड उत्पादन विश्वले स्वीकारेको अमुलको उच्च छवी एक उदाहरण हो ।

निष्कर्ष

प्रविधि एक स्वयंसिद्ध वैज्ञानिक खोज हो । प्राविधिकले प्रविधिको प्रयोग गरी मानव जीवनस्तर सुखमय बन्दछ । उद्योगलाई सवल, सक्षम र दीगो बनाउन प्राविधिक र अप्राविधिक दुवैको उत्तिकै उत्तरदायित्व हुन्छ । प्राविधिकको क्षमता विकासका लागि नविनतम अनुसन्धान, खोजका अनुसरण गर्नु लगायत शैक्षिक संस्थानहरुले ब्यवहारिक जनशक्ति उत्पादन तर्फ जोड दिनु पर्दछ ।

प्रकाशक

राष्ट्रिय दुग्ध विकास बोर्ड

हरिहरभवन, पुल्चोक, ललितपुर

पो.ब.नं. ५९०१ काठमाडौं, फोन : ५५२५४००, ५५४२७४९

फ्याक्स : ५५३२०९६, e-mail:nddbnepal@mail.com, web:www.nddb.gov.np